

TÜKÖR ÁLTAL HOMÁLYOSAN... – GEDŐ ILKA MŰTERMÉBEN

Műtermek III.

DOI 10.35402/kek.2024.5.24

„Minden valóságos élet – találkozás.” (Martin Buber)

Először 1969 januárjában voltam Gedő Ilka műtermében. Egy 1944 októberében, a gettóban készült önarckép rajzot tett az *Emlékkönyvbe* (én akkor születtem a nagykanizsai gyűjtőben, ahonnan 84 éves nagyanyámat, nagynénéimet, nagybátyámat, férjeiket, feleségüket és 28 unokatestvéremet szállították Auschwitzba, egyenesen a gázkamrába). Azt írta alá: „Katalinnak első, felejthetetlen látogatása emlékére szeretettel, Gedő Ilka.” Férje pedig ezt: „Katalinnak, szeretettel (és meglepődve vakmerő korszerűtlenségén, amely remélem korszakalkotó) Bíró Endre.”

A megrendüléstől sokáig nem tudtam megszólalni. Addig nem találkoztam ilyen áttetsző, törékeny szellemlényekkel. Mintha testetlenek lettek volna, anyagtalankok, nem e világból valók. Nem a rendkívüli soványságuk, törékeny alkatuk miatt. Akkor sem és azóta sem hiszek különféle misztikus és ezoterikus mesékben, még nem is nagyon ismertem ilyesmiket, csak akkoriban kezdtem hallani, majd olvasni az általam addig olvasott világmagyarázatoktól eltérő értelmezéseket. Ebből a két emberből szokatlan kisugárzások áradtak szét, valami olyan belső energiaforrásból, amit erősen érzékeltem, de nem igazán értettem. Az Ország Lilinél tett egyre gyakoribb látogatások, írásos képeinek felfejtése, majd a Tábor Bélával (filozófus, író, a hetvenes évek elején részt vettem *Preszókratikus szemináriumain*, ahova először Gedő Ilka vitt el. Számomra fontos művészek is jelen voltak a beszélgetéseken: Vajda Júlia, Jakovits József, Bálint Endre, Kunszt György, a kortársaim közül Tábor Ádám költő, akinek verseit 1969-ben szerepeltettem a Várban a Műgyetem kollégiumában rendezett kiállításon. Ő Tábor Béla fia és hagyatékának kezelője. Ott volt Gedő Ilka nagyobbik fia, Bíró Dániel, akinek zsidó tudományokban való jártassága lenyűgözőt) – és a fentiekben felsoroltakkal való találkozások, a Biblia, a Kabbala, a zsidó tanítások, Martin Buber hatására a zsidó bölcsességek képviselőjének láttam a Gedő–Bíró házaspárt, és meggyőződésemmé vált, hogy olyan rejtett titkok tudói, amelyekhez én talán soha vagy nagyon-nagyon nehezen fogok tudni közel kerülni.

A realitáson túli időtlen lénynek láttam Gedő Ilkát, nehezen követtem rendkívüli műveltségét, olyan tudományokban való jártasságát, amelyekről alig-alig tudtam valamit, és csak tipegtem körbe-körbe bizonytalanul, és elvesztem volna gyámolításuk nélkül. Okos volt, fénylő, néha megkövethetetlen, számomra zavaros. Olyan őszintén, nyitottan, bizakodva fordult felém, hogy visszaretentem. Nyomasztott a környezet súlya: a többnyelvű és sokféle könyvek szerteszét felhalmozva, és ráadás-ként a spirituális légkör.

Megfoghatatlan szomorúság

Gedő Ilka mélyen fekvő, lázas szeméből valami megfoghatatlan szomorúság és szenvedés áradt, hosszú, ideges ujjából és nyakából végzetlen szorongás. 47 év távlatából már megírható: félttem tőle, úgy éreztem, besodor egy olyan pokoljárásba, amire én még nem vagyok felkészülve. Ország Lili mitológikus, szimbólumokkal terhelt világának kihívásaival próbáltam megküzdeni, olvastam mindent, ami közelebb vihet képei különös, ismeretlen nyelvéhez, írásjeleihez, falaihoz, mélybarnáihoz, bonyolult struktúráihoz. Ország Lili kezdettől fogva intellektuális kihívás volt, amibe meglepő gyorsan beletanultam. Anna Margit megismerős volt, otthonos a gyerekkori paraszti milió, mesék, harsány érzelmek, lidércek vonzásából. Színei, gesztusai bennem éltek, mintha valaha már találkoztam volna velük. Gedő Ilka arca, tekintete olyannak maradt meg bennem, amilyen azon a fotón, amely 1966-ban készült (a monográfia 27. oldalán látható). Általa fogtam fel, hogy léteznek megközelíthetetlen, illékony, kiismerhetetlen dolgok. Ő egyszerre volt racionális és irracionális, a földön élő és földöntúli, erőt és gyengeséget sugárzó. És kortalan, időtlen.

Gedő Ilka személye és műterme is zavart keltett bennem. Hát még az 1944 és 1945 januárja között készült gettórajzai. Gedő Ilkát családjával együtt kényszerítették a budapesti gettóba, az Erzsébet krt. 26-ba. Akkor láttam először életemben gettórajzokat. Alig múltam 24 éves. Most is összerándul a gyomrom, és remegni kezd a kezem. Pedig mire megismerkedtünk, olvastam már Semprun *Nagy utazását*. És kívülről mondogattam Radnóti

Miklós verseit, amelyeket Bor közelében, a Lager Heidenauban, Zagubica felett a hegyekben írt. Ott ültem Gedő Ilka zsúfolt, áttekinthetetlen műtermében, körülöttem, a térdemen és a kezemben a gettórajzok, és dobolt, zúgott a fülemben: „Hol van az éj, az a kocsmá, a hársak alatt az az asztal? és akik élnek még, hol vannak a harcra tiportak? hangjuk hallja szívem, kezem őrzi kezük szorítását, művük idéztem...” 1996 és 2005 között több ezer gettóban, munkaszolgálatban, lágerben készült rajz reprodukcióját gyűjtöttem össze. Az 1969 januárjában Gedő Ilkánál látottak maradtak az alapélmények (az imprinting, a kötődés). Egyben annak az átélése, hogy a látvány közvetítette élmény erősebb, meghatározóbb számomra, mint a költészet és a zene. És még valami: a megrendítő, az emberi lét törékenységét és kiszolgáltatottságát mutató gettórajzok arra készítettek, hogy szembenézzek azzal, amivel egyáltalán nem akartam: hogy félzsídó vagyok, hívő katolikus anyám ortodox zsidó családban született. Hárítottam, hazudtam magamnak, ahogy a családomban mindenki. Gedő Ilka elmondhatatlanul tiszta, őszinte, hazugságmentes, finom, érzékeny lénybe belevonzott valamibe, amit még évekig igyekeztem kerülni. És ami aztán 1988-ban, 44 évesen elindította azt a munkát, amely 2006-ban az *Emlékkavicsok. Holocaust a magyar képzőművészetben* című könyvem megjelenéséhez vezetett. De akkor már sajnos nem élt, 1985. június 19-én meghalt.

Természetesen írtam róla a könyvben, mint ahogy tanáiról is, akiknél 1939-től tanulta a mesterséget: Gallé Tiborról (1896–1944, akinek magániskolájába 19 évesen iratkozott be, és eksztatikusan beleszeretett a 45 éves mesterbe), Erdei Viktorról (1879–1945, akivel még a budapesti gettóban is találkoztak). Mindketten többször is szerepeltek az OMIKE – Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület – kiállításán. Zsidónak minősített művészeknek nem volt más bemutatkozási lehetőségük. Írtam Örkényi Strasser Istvánról (1911–1944), aki a *Fiatalok művészete* című kötetében azt írta Gedő Ilkáról, hogy rajzai „az elmélyülés ritka példáját mutatják”. Amikor 1981-ben Zürichben először láttam Giacometti rajzain a kiszolgáltatott, magányos embereket, szorongva és döbbenetben idéztem fel rokonságukat Gedő Ilka tétova, elhagyatott figuráival. Körülbelül 40–45 ceruzával készült gettórajzot néztem meg az 1969. januári négy-öt találkozáskor. Megrendültem, hallgatagon. Műterme is egyszerre volt megrendítő és elképesztő. Alig fértem el. Rendkívül zsúfolt, tele rajzaival, festményeivel,

festőeszközeivel, naplóival, jegyzeteivel, könyvivel és apró tárgyakkal. Mindenféle gombostűvel feltűzött, egyenetlenül felragasztott papírok: rajzok, kézírásos jegyzetek, műfordítás-töredékek, idézetek – egy lázasan, felfokozottan működő agy szerteágazó dokumentumai. Minden műteremnek jellegzetes szaga van (még a jellegtelen művészeknek is). És most nem az alapanyagokból, festékekből, eszközökből áramló szagokra gondolok, hanem arra, ami a festőből és tárgyaiból, környezetéből és a múltó időből együtt árad szét a művek befogadására várakozóban. Valószínű, hogy illatokat a legnehezebb megőrizni az emlékezetben, és felidézni őket. Van néhány festő, akinek a műtermében lévő szagok kavalkádja megmaradt bennem, igen, maguknak a festőknek is. Gedő Ilka környezetében a száradt virágok különös illata keveredett valami megfoghatatlan egzotikus éteri illattal. Súlyos volt, nehezen viselhető, nyomasztó és rendkívül vonzó. Hol távolabbról, hol közelebről terjedtek, mintha pulzáltak, lüktettek volna. Erős, nyers dohányszag is belekeveredett, szerencsére, ez legalább földközeli volt. A legtöbb műteremben órákat töltöttem, Anna Margitnál félnapokat, de Gedő Ilkánál és Schaár Erzsébetnél egy-két óra elteltével fel kellett állnom: befészkelte magát a szag, a szín, a fény az agyamba, és bár intellektuálisan követni tudtam az élményeket, hatásokat, lelkileg nem és testileg sem. Egyszer csak elege lett a testemnek, menekültem, friss levegőre vágytam, utcai zajokra, annak bizonyosságára, hogy nem vagyok más, mint a többiek, és még normális vagyok. Az bizonyos, hogy a kép-látás képességének megszerzéséhez a legfontosabb helyszínek voltak ezek a nagy, megrázó, felkavaró hatású műtermek. Gedő Ilka varázslatos, rejtélyes lényé és titokzatos rajzai, festményei segítettek a lélek – saját lelkem – dimenzióinak felfedezésében.

1972 nyaráig, Ország Lilinek a Diósgyőri Vármúzeum középkori kazamatájában rendezett kiállításáig nem mertem megérinteni a festmények és rajzok felületét. Aztán másokét is tapogatni kezdtem, sokszor becsukott szemmel (ma is). A taktilis élmény és a szagok összekapcsolódtak, majd zenei és versélményeket hallucináltam. Elsőnek Gedő Ilka műtermében, talán 1973 nyarán. Aztán 1975-ben, amikor szabályos halálfélelmem támadt az *Ország Lili portréja* (olaj, vászon, 35 × 49,5 cm) láttán. Absztrakt kép, és mégis portrébb minden arcmásnál. Rétegek, felületek, karcolatok, ceruzával rajzolt körívek, egy fekete és egy fehér íven kék hullámváz: Kháron ladikja. Akkor döbbentem rá, amit Ország Lili néhány labirintusképe láttán elhárítottam:

nemcsak a képein, hanem benne is készülődik a halál. Gedő Ilka tudta ezt, és megfestette (Ország Lili három évvel később feladta és meghalt). Ismét megijedtem: akkor már eldöntöttem, hogy beállok a sorba, ahogy illik, és normális akarok lenni. Volt néhány művész, akik olyan rétegeket érintettek bennem, hoztak felszínre, ahová még nem akartam, mert nem mertem követni őket, de tudtam, hogy ez elkerülhetetlen. Gedő Ilka is ezek közé tartozott. Ezért távolodtam el a közelébből, sajnos. Még évtizedek múlva sem mertem könyvet sem írni róla, amikor felkértek rá. Bezzeg ma már igazán szeretnék, és meggyőződésem, hogy most már végre jól érzékelem és értem őt. Szorongásait is, azok képi megjelenítését is, ezoterikus kötődéseit is, spiritualitását is. Azt az utat, amit bejárt.

Annyira vonzott és taszított, hogy megismerkedésünk után sűrűn megkerestem, biokémikus férjével sokat, hasznosan beszélgettem, de örültem, mikor 1969-ben egy évre elmentek Párizsba. Utána ritkán, egyre ritkábban mentem. Lelkiismeret-furdalásom volt, mert pontosan éreztem Gedő Ilka magányát, magányosságát a szerető férj, a két fia és az őt nagyon becsülő barátok ellenére is. Szüksége lett volna rám, de önző voltam (Román Györgytől is elmenekültem, pedig Ország Lili vitt el hozzá, nagyon kedvelte őt, és nagyon remélte, hogy foglalkozom vele), és túl sok minden-mindenki vonzott egyszerre. Nagyon is közel állt hozzám Gedő Ilka félfigurativitása, hogy vannak is, nincsenek is figurái. Az absztrakció, a lét és a nemlét határán. A megfestett jelenségek tűnékeny mivolta, átlátszóságuk, áttetszőségük. De mégsem tudtam igazán követni. Sokszor magáról az emberről is azt éreztem, hogy testi mivoltának, erőteljes kisugárzásának ellenére nincs jelen, valahogy máshol van, talán a létezés olyan dimenzióiban, ahová én nem tudok és nem is akarok belépni. „A semmi árnya vetült mindenre” (Paul Klee). Azt hiszem, ő volt az egyetlen művész, akivel számomra nem megfelelő időpontban találkoztam. Túl korai volt. Igazából akkor kezdtem felfogni őt, amikor 1977-ben ráirányították a figyelmemet Farkas Istvánra. Környezetét, műtermét is csak akkoriban tudtam helyére tenni, a folyamatos teremtés helyszínévé. Ahogy Martin Buber írja: „A teremtést nem olyasminnek kell tekinteni, ami egyszer megtörtént, hanem örökös folyamatnak, valaminek, ami örökké megújul, és újra végbemegy, de mindig más formában. Semmi teremtett dolog nem pontos hasonmása egy másiknak, mindegyik teremtés örök és egyedüli a maga módján.” Persze, ezt is akkor fogtam fel először,

amikor végre 1978-ban közelről és hosszan nézegethettem Paul Kleet Zürichben, Bernben, Bázelenben (aki 1968 óta számomra a legesleg... még talán Rembrandtnál is inkább).

Belülről táplálkozva

Beke László, az avantgárd művészek iránt elkötelezett művészettörténész 1980-ban így írt Gedő Ilkának: „Azt hiszem, teljesen értelmetlen lenne a Maga festészetét a »kortárs« áramlatokkal párhuzamba állítani, mert lényegét tekintve bármikor létrejöhethetett volna 1860 és 2000 között. Nem »kívülről« táplálkozik, hanem »belülről«, így alkotójával való kapcsolata adja meg koherenciáját és hitelét – ami semmilyen néző figyelmét nem kerülheti el.” (A művész hagyatékában fennmaradt levél.)

Nagyon-nagyon kezdő tanuló voltam akkor a kortárs képzőművészetben és a XX. századi izmusokban, de azonnal felfogtam, hogy Gedő Ilka művészete egészen más, mint azoké, akikében már kezdtem megszerezni a jártasságot (Ország Lili, Anna Margit, Illés Árpád, Bálint Endre, Korniss Dezső, Vajda Júlia, Vaszkó Erzsébet és a kortársaim: Kováts Albert, Karátson Gábor, Donát Péter, Váli Dezső, Németh Géza, Pauer Gyula és a többiek). Természetesen minden műterem más. De Gedő Ilkái valahogy nagyon más volt. Szűk tér, kicsi hálófülke, festőállvány, hullámpapírból tákolt paraván. A dokumentumok szerint a több ajtóval, ablakkal tagolt szoba 5 × 6 méteres volt. Én lényegesen kisebbre emlékszem, nyilván a zsúfoltsága és a szűkös járófelületek miatt. Alig lehetett benne úgy közlekedni, hogy az ember ne érjen hozzá valamihez, vagy ne lökjön le valamit. Amúgy is sután mozogtam zavaromban, túl nagydarab és földközeli voltam. Megjegyzem, Gedő Ilkát cseppet sem zavarta, ha valami lepotyogott, rendszerint legyintett, és hangosan nevetett: „biztos le akart mászni”, vagy valami hasonló megjegyzéssel. Néha gyorsan lehajolt, és valahova taláломra visszatűzte.

Férje, Bíró Endre írt 1985-ben – és ez a hosszú, részletező beszámoló belekerült a Gedő Ilkáról megjelent monográfiába (2003) – pontos látletet *Gedő Ilka műterme, ahogy halálakor hátramaradt* címmel. Mellette egy fekete-fehér fotó 1982-ből: „Gedő Ilka műtermében.” Sajnos, a nyolcvanas években nem voltam az egyre ismertebb és elismertebb művésznél. Mégis, a fotó is, Bíró Endre gondos írása is felidézi az én másfél évtizedekkel korábbi emlékképeimet. A részletek nyilvánvalóan megváltoztak, a papírfecnik, vázlatok, jegyzetek,

grafikák, tárgyak kicserélődtek, de a lényeg ugyanaz maradt. Ezekből a mindenféleképp nemcsak Gedő Ilka rendkívüli intellektusa tükröződött vissza, hanem csípős humora, önmagát is kigúnyoló ironiája. Szerencsére, Anna Margittól már megszoktam ezt, ámbar nagyon más tőről fakadt a szörnyűségekhez, esendőségekhez, traumákhoz, érthetetlen megnyilvánulásokhoz való kíméletlen humora. Amúgy mélységesen mély tudásának megfelelően Gedő Ilka igen komoly embernek tűnt, csak ha nagy nehezen feloldódott, akkor engedte meg magának szóban is azt a humort, amit áradt a paravánra, ajtófélfákra, falakra kítűzött újságkivágásokból, fényképekből, középkori és kortárs reprodukciókból, kártyalapokból, gyermekrajzokból, megsárgult papírokból, képi jegyzetekből.

Leginkább a saját önarcképeinek és a gyerekkori, majd újra a háború utáni Fillér utcai lakásra emlékező rajzainak ebbe az elképesztő elegybe bekerülése döbbsített meg. Némelyik tépett volt, összeragasztott, elég hányaveti módon lógtak a több rétegben egymásra zsúfolt mindenfélék között. Ugyanis gyönyörűek voltak, egészen egyszerűen gyönyörűek, finom vonalvezetésük, érzékeny felületük miatt. Legszívesebben mindet leszedegtettem volna, hogy megmentsem. Általában lendületes, lelkes, határozott, akaratos, nagy dumás voltam a műtermekben. Gedő Ilkánál hallgatag, visszafogott, távolságtartó, szinte szégyenlős, mint amilyen 4-5 éves koromtól gyerekként Nagykanizsán. Csak évek alatt derült ki lassan, hogy az énemnek van egy ilyen elfedett rétege, amely Gedő Ilka közelségében előjött, és amelyet Ország Lili azonnal észrevett: „Máshogy beszélsz róla, mint a többiekéről – állapította meg –, és elhallgatsz dolgokat. Menj el Vajda Júliához, és kérd meg, mutassa meg a Vajda-rajzokat.” A találkozásomról a Vajda-rajzokkal csak dadogva tudtam szólni, annyira belülről és mélyen érintettek. „Onnan kell írni képekről, ahol Vajda és Gedő Ilka megérint” – mondta Ország Lili szigorúan.

De még visszatérve a fantasztikus kép-, kézirat-, nyomtatvány és mindenféle papírgyűjteményhez – amelyet egyébként azonnal utánózni kezdtem albérlési szobáimban, és 1979-ig, saját lakásba költözésemig tíz éven át raktam magam köré fontos katalógusaimat (a lakásavatók előtt egyszer csak mindent kidobtam, idézeteket, reprodukciókat és így tovább, csak a műtermekben kapott sok kis rajzot, akvarellt, jegyzetet nem) –, emlékszem különféle korokból származó angyalokra, mitológiai lényekre, szörnyekre és számomra taszító állatokra (főleg egy torz békára). Nem tetszettek, de vonzottak. (Ma már a

Facebookon is a középkori illusztrációk, a mitológiai lények, a sárkányok a kedvenceim.) Milyen korlátolt voltam! És mégis: lassan beszivárogtak a tudatomba és hozzászoktattak a lények végtelen változatosságához, a kreatív elmék találmányaihoz. Mikor az *Önarckép* könyvemem írtam, akkor döbbsített rá, hogy Gedő Ilka valaha középkori női szerzetes lehetett, aki évszázadokon át kódexeket illusztrált. Festményeiben és rajzaiban nem engedte szabadjára fantáziáját, hát kellett a ragasztások, kítűzések egymásra halmozódásai (mint az önmagát a monokróm falakba, írástörödékekbe záró Ország Lilinek a Bábszínházban a harsány, színes díszletek festése és azok a színes mellények, terítők, amelyeket harsány, színes fonalokból horgolt magának és barátainak).

Gedő Ilkánál láttam először Szabó Lajos kalligráfiait: feltűntek a sokféle lap között. Már nem élt, 1967-ben halt meg Düsseldorfban, ahol 1962-ben telepedett le. Tábor Bélával közösen írtak könyvet (például a *Vádirat a szellem ellen*, 1936, amelyet Gedő Ilkától kaptam kölcsön). Egy furcsa fekete-fehér fénykép is ki volt tűzve a paravánra, Szabó Lajosé; valami olyasmi sugárzott keskeny arcából, nagy szeméből, mint ami Tábor Béla és Gedő Ilka lényéből. És kalligráfiáiból is. Ez utóbbiakban ugyanazt rajzolta meg, mint amit *Művészet és vallás* című írásában.

Héber kalligráfiákat, és egyáltalán: héber írást is csak nála láttam először, pedig akkor már három hónapja rendszeresen és gyakran látogathattam Ország Lilit tenyérnyi lakásában, a Vár aljában, és a legelső perctől kezdve közel kerültek hozzám barna írásos képei (például *Ima a halottakért*, 1968; *De Profundis*, 1967 és így tovább), és tudtam, hogy ha meg akarom érteni az írásos képei rétegeit, egyszer csak meg kell tanulnom héberül is. A japán és a kínai kalligráfiát nemhogy nem ismertem, nem is hallottam róla. Nem véletlen, hogy Gedő Ilka idősebbik fia, Bíró Dániel a XX. századi zsidó vallásfilozófia tudósa lett, a Zohárból is publikált egy kötetnyit 1990-ben, és ő fordította le Martin Buber alapművét, az *Én és Tét* magyarra (1991) – de addigra már anyja nem élt.

Gedő Ilka autonóm művész volt. És az ön maga alkotásainak megítélésében bizonytalan. Még baráti körükből is sokan korszerűtlennek tartották. Örökös büntudat gyötörte, depresszió és magány – családja, barátai és Bíró Endrével folyamatos beszélgetései ellenére is. Állapotváltozásait rajzos naplójegyzeteiben rögzítette.

Semmire és senkire nem hasonlítottak önarcképei, portréi, szörnyei, bohócái, bábjai, maszkjai,

lepkéi, virágai, művirágai, kertjei. Számomra csaknem 30 év kellett ahhoz, hogy előbb eligazodjam, majd egyszer csak otthonosan mozogjak a magának önvédelemből teremtett világában.

Sokáig hiányzott. Nagy tömegű vörös haja, hófehér, áttetsző bőre, tétova mozgása, amelyek amúgy hasonló rémületet keltenek bennem, mint magukba húzó olajfestményei, elmondhatatlan szomorúságú, érzelmi differenciáltságú rajzai. Önvédelemből kellett abbahagynom a személyes találkozásokat. Túl erős volt a vonzása. Neki is, férjének is, a műtermének is, hitének is, zsidóságának is. A saját utam keresése, ingadozásaim térítettek el tőlük is, tőle is, aztán majd egy évtizedre a képzőművészettől is.

A lehetlent próbálva

Az Arnolfini-esszéportálon már sokszor megírtam, hogy azokról az emberekről, akik érdeklődést keltenek bennem, képek és versek jutnak eszembe, olykor zene. Gedő Ilkáról Paul Klee művei közül *A félelem arca* (1932) és Andrej Tarkovszkij (ő a hozzám legközelebb álló filmrendező) polaroid fotói közül jó néhány, amelyeken a lehetlent próbálta: megállítani az időt.

Első megjelenés: Arnolfini Szalon 2016. január
<https://szalon.arnolfini.hu/snk-tukor-altal-homalyosan-gedo-ilka-mutermeben/>

Gedő Ilka: *Kettős önarckép*, 1948. o. vászonra feszített fotópapír, 58x42, mgt